

Інформаційне право та інформаційне законодавство

УДК 1:340.1:316.324.8

БРИЖКО В.М., доктор філософії (Ph.D.), старший науковий співробітник

МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ ЛЮДИНИ У ПРОБЛЕМІ УПОРЯДКУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН^{*}

Анотація. Про маніпуляцію свідомістю людини, зокрема у інформаційній сфері.

Ключові слова: маніпуляція свідомістю, інформаційні відносини, кодифікація.

Аннотация. О манипуляции сознанием человека, в частности в информационной сфере.

Ключевые слова: манипуляция сознанием, информационные отношения, кодификация.

Summary. The manipulation of human consciousness, in an information sphere in particular.

Keywords: manipulation of consciousness, information relations, codification.

Постановка проблеми. Одна з помилок людини – їй здається, що коли вона висловлює свої думки, то говорить або пише зрозуміло. Проте більшість конфліктів між людьми виникає саме на ґрунті двозначності в поняттях, відсутності ясності доказів та елементарного нерозуміння. Людина має на увазі одне, а її розуміють інакше. При цьому, нерідко, низька сприйнятливість пояснюється не невмінням ясно і дохідливо висловити зміст проблеми і її рішення, а слабкими розумовими здібностями слухаючих.

У науковому, зокрема, спілкуванні існує і інша сторона “медалі” – це маніпулювання думками, фактами, не аргументованими відомостями, формулюванням фраз з декількома значеннями: можна зрозуміти так, можна інакше, ще можна і зовсім не так зрозуміти, або не зрозуміти взагалі. В результаті імітації безсторонності і зневажливості до науково-етичних принципів (див. [1]), зокрема у юридичній сфері, проблеми наукового пошуку підміняються казками з емоціональними ствердженнями про наявність в них науки та про об’єктивність методів у створенні системи упорядкування суспільних відносин, що насправді може переслідувати меркантильні цілі. У такому разі про об’єктивність, а тим більше свободу інформації серед “учених”, що дотримуються маніпулятивних імпровізацій, мови йти не може. Головне полягає у тому, що зазначені дії завдають збитку адаптації людей один до одного та до навколишнього середовища. Вони здійснюються не через нестачу інформації або помилки, а через не завжди чесне відношення до науки, чому сприяє відсутність досвіду життя в правовій державі та наукової порядності.

Давно помічено, що звичайна мета існуючого в науці маніпулятивного фразеологізму (псевдонаукових висловлювань) – задовольнити односторонній інтерес. Як справедливо зауважив великий фізик Джеймс Клерк Максвелл, – *так велико уважение, которое внушает наука, что самое абсурдное мнение может быть принято, если оно изложено таким языком, который напоминает нам какую-нибудь известную научную фразу.* В результаті й з’являються містифікації у вирішенні проблем під прикриттям авторитету науки.

© Брижко В.М., 2015

^{*} Робота є продовженням досліджень за НДР “Теоретико-правові основи формування та розвитку інформаційного суспільства” за темою “Філософія інформаційного права” (див. [2 – 6]) щодо проблематики узагальнення філософсько-гуманітарного і теоретичного знання про право як специфічну форму соціального буття людей і нормативного впорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері.

Проблеми маніпулювання та захисту свідомості людини досліджували такі учені, як: Бурдье П., Гальперин Я., Грачев Г., Дзьобань О., Дюпра Ж., Закатов А., Зеньковський В., Знаков В., Кара-Мурза С., Поварнин С., Почепцов Г., Расторгуев С., Сахнова Т., Филмор Ч. Дж. та ін. Один з висновків, якій узагальнює їх думки, можна сформулювати так – основою боротьби з маніпуляцією є порядність та критичне ставлення до висловів, особливо до тих, які позбавлені наукової достовірності та аргументації. На превеликий жаль, зазначене мало допомагає, бо безпосередньо пов'язано з такими абстрактними поняттями як “порядність” та “відповідальність” за пошук приросту наукових знань та боротьби з маніпулятивним фразеологізмом. Процес сприйняття, пізнання і переконань носить суперечливий характер інтерпретацій, обумовлених мораллю соціального оточення, де не кожен в змозі дозволити себе жити під “конвоєм” власної совісті.

Метою статті є визначення сутності основних понять щодо маніпуляції свідомістю людини та факторів, що не сприяють, зокрема, науковому становленню інформаційного права та інформаційного законодавства як нової юридичної галузі.

Виклад основного матеріалу. “Маніпуляція” з латинського *manus* – “рука” (“*manipulus*” – “жменя”, від “*manus*” і “*ple*” – “наповнювати”). У європейських словниках це слово тлумачиться як поводження з об’єктами з певними намірами (наприклад, ручне управління, огляд пацієнта лікарем за допомогою рук і т. д.). У техніці це пристосування для управління механізмами, які нібито є продовженням рук (важелі, рукоятки), називаються маніпуляторами. Звідси сучасне переносне значення слова – скритне поводження з людьми як з об’єктами, речами. Виданий в 1969 р. в Нью-Йорку “Сучасний словник соціології” визначає маніпуляцію як “вид застосування влади, за якої той, хто її має, впливає на поведінку інших, не розкриваючи її особливості, які від них очікує” [7].

Таким чином, поняття “маніпуляція” означає набір способів прихованого управління, досить часто завдяки брехні, для досягнення односторонньої вигоди. Якщо узагальнити це явище, про що йдеться у роботах авторитетних дослідників, то можна виділити такі його головні ознаки:

- по-перше, це вид інформаційно-психологічної дії (не фізичне насильство, але може передбачати загрозу насильства). Мішенню дій маніпулятора є свідомість, психіка людини або колективу людей;
- по-друге, маніпуляція – це прихована дія, факт якої не повинен бути усвідомлений суб’єктом маніпуляції. Успіх гарантований тоді, коли той, хто піддається маніпуляції, вірить, що все те, що все відбувається, є дійсністю. Тому приховування інформації – обов’язкова ознака маніпуляції;
- по-третє, маніпуляція – це дія, яка вимагає майстерності. Є самородки, здібні до маніпуляції оточуючих за допомогою доморослих засобів. Але розмах їх дій невеликий, обмежується сім’єю, бригадою або бандою. Якщо ж йдеться про суспільну свідомість, про політику то, як правило, до розробки акції притягуються фахівці або хоча б спеціальні знання, що беруть з літератури. Оскільки маніпуляція свідомістю вкрай потрібна, з’явилися спеціальні працівники, виникла система підготовки професійних кадрів та відповідна література [8 – 11].

До головних понять, що є основою будь-яких маніпуляцій, можна віднести такі поняття, як “брехня” та “обман”. Вони активно застосовуються при “демагогії” та “дезінформації”, які використовують такі дії, як: “блеф”, “хитрість”, “махінація”, “інтрига”.

Брехня – невідповідність істині, те, чого немає насправді [12]. Звичайно брехня супроводжується лицемірством – не щирою поведінкою, яка прикривається удаванням. Для того, щоб брехня виглядала правдоподібною, вона може включати елементи правди, але з підгонкою доводів, порушенням законів логіки та заплутуванням в міркуваннях.

Обман – неправдиві слова, дії, що навмисно вводять в оману [13]; умисне спотворення дійсності, свідомо дезінформація контрагента, введення його в оману шляхом повідомлення або замовчування інформації з приводу певних фактів, обставин, подій минулого, теперішнього або майбутнього часу з метою спонукати його за власною волею вчинити або не вчинити конкретні дії в інтересах того, хто посягає [14]. Оскільки природна мова людини є довільною, тобто не є жорстко логічно-діалектичною – вичерпно повною та точною, то слово знаходить своє істинне значення лише в контексті відповідного предмету заслуховування, обговорення тощо. Багато демагогічних прийомів побудовані саме на використанні цієї особливості мови.

Демагогія (від грец. “народ” і “вести”) – спекулятивне спотворення фактів, свідоме застосування у корисливих цілях неправдивих, нереальних для практичного втілення обіцянок [15]. По суті, демагогія – це обов’язково свідомо брехня, за якою стоїть явний або прихований інтерес. Зовнішніми ознаками демагогії є говірливість, пафос, гасла, підміна головного предмету обговорення, фальсифікація фактів та спотворення (ігнорування) аргументів, що визначається як зміна загального сценарію обговорення або його фрейму*, нерідко голослива категорична незгода з будь-чим, тенденційний підбір та посилення на вислови авторитетів, свідоме ігнорування та замовчання альтернативних поглядів, приниження особистості та рівня кваліфікації противників, загравання з слухачами тощо. Внутрішніми ознаками демагогії є спекуляція реальними проблемами, сподіваннями людей з метою досягнення прихованих особистих (групових) цілей, популістське прагнення нажити авторитет, корисливість, авантюризм, гіпертрофоване честолюбство.

Дезінформація (від фран. “спотворення інформації”) – це свідомо неправдиві відомості, що поширюються з метою уведення в оману [15]**. За її допомогою прагнуть ослабити позиції опонентів, конкурентів, приховати власні прорахунки і провали. У наш час розмах і мистецтво демагогії привели до того, що інформація і дезінформація стають синонімами. Цьому сприяють некеровані та неконтрольовані потоки інформації, які все більше набувають характер поширення та поглиблення суспільної дестабілізації.

Блеф – обман із метою створення перебільшеного уявлення про свої сили, можливості, значимість і т. ін. Тобто – це вигадка, що має на меті залякати, вселити перебільшене уявлення про себе [16, с. 93].

Хитрість – удавання з будь-яким наміром; будь-що неясне, незрозуміле, приховане значення будь-чого [13, с. 599].

Махінація (від лат. “хитрість”, “прийом”) – нечесний, несумлінний спосіб досягнення мети [13, с. 239].

Інтрига – приховані зловмисні дії, до яких удаються для досягнення особистої, корисливій мети. У літературі інтрига означає схему розвитку подій, що розкриває боротьбу осіб між собою в драматичному або епічному творі [17, с. 354].

* Фрейм – не завжди усвідомлюваний сценарій будь-чого, який є автономною одиницею більш загального сценарію. У людській свідомості модель поведінки розбивається на автономні моделі окремих дій (фреймова структура). Змінюючи сценарій діяльності фрейму або замінюючи його на інший, схожий за формою, можливо змінити поведінку системи в цілому. Поняття фрейму використовується в лінгвістиці, когнітивній антропології і теорії штучного інтелекту [35].

** В Україні згідно з ДСТУ 3396.2-97 “Технічний захист інформації. Терміни та визначення” під дезінформуванням розуміють спосіб технічного захисту інформації, який полягає у формуванні свідомо хибної інформації для унеможливлення несанкціонованого доступу до істинної інформації.

В основі маніпулювання та прихованого примушення завжди є брехня.

Ще античні філософи, починаючи з Платона і Аристотеля, намагалися розібратися не тільки в суті брехні і обману, але й в морально-психологічних аспектах цих явищ, а також виробити рекомендації, що перешкоджатимуть поширенню брехні. Займаючись викриттям софістів і їх прийомів у ході різного роду приватних обговорень та диспутів, Аристотель дійшов формулювань основних законів формальної логіки [19]. У Середньовіччі і у новітній час Монтень, Макіавеллі, Монтеск'є, Шопенгауер, Дюпра, Соловйов, Бердяєв і ряд інших філософів також приділяли аналізу феномена брехні багато уваги [9]. З тих даних часів визначилися два основних підходи до допустимості брехні.

Платон, Г. В.-Ф. Гегель, Н. Макіавеллі вважали брехню на благо суспільства допустимою і навіть необхідною. *“Уж кому-кому, – писав Платон, – а правителям государства надлежит применять ложь как против неприятеля, так и ради своих граждан – для пользы своего государства, но всем остальным к ней нельзя прибегать”*. У книзі “Республіка”, слідуючи принципу *“стремления к наибольшей выгоде государства”*, Платон надає ще двом соціальним групам – лікарям і суддям – право застосовувати спотворення істини для блага громадян. Платон вважав, *“что судьи имеют право лгать, чтобы обманывать неприятеля или граждан в целях общего интереса, подобно докторам, которые имеют право лгать в интересах своих пациентов”* [20].

Про допустимість брехні писав Вольтер в XVIII ст., але вважав, що брехня є вищою чеснотою, якщо вона творить добро, причому потрібно брехати, як *“черт, не боясь, не время от времени, а смело и всегда”*. А. Шопенгауер називав заперечення необхідної брехні *“жалкой заплатой на одежде убогой морали”* [21].

Зворотна позиція йде корінням у християнство і розглядає брехню з погляду шкоди, що завдається, а тому не приймається як форма поведінки людини. Єпископ Авреліє Августин заперечував будь-яку форму брехні, вважаючи, що вона підриває довіру між людьми. Фома Аквінський намагався пов'язати виправданість видів брехні з моральним чинником, вважаючи, що гріх брехні загострюється, якщо суб'єкт має намір брехнею заподіяти шкоду іншому, і це називається шкідливою брехнею.

Е. Кант не допускав права суб'єкта на брехню навіть тоді, коли треба дати відповідь на питання зловмисника, чи *“дома тот, кого он задумал убить”*.

Російський філософ В. Соловйов вважав за можливе брехню – *“у порятунок”*, на добро або розвагу.

Французький дослідник Ж. Дюпра, що займався проблемою брехні, вважав, що це психо-соціологічний, словесний акт навіювання, за допомогою якого намагаються умисно посіяти в думці іншого будь-яке позитивне або негативне сприяння, хоча сам той, хто навіює, розуміє, що це не відповідає істині. Ж. Дюпра, також як й сучасні дослідники, вважав, що брехня як навіювана дія може здійснюватися не тільки як словесний акт, а також і за допомогою невербальних засобів спілкування [22]. Є люди, які більш ефективно, ніж словами, вводять в оману за допомогою жесту, пози, міміки або одягу й інших засобів перевтілення, створюючи помилковий образ або доповнюючи зміст інформації невербальними компонентами.

У наш час у визначення поняття “брехня” вкладають різний зміст. У буденній свідомості вона асоціюється з негативною, соціально не схвалюваною дією – обманом. В словниках “брехня” трактується не тільки як “обман”, але й як вигадка, фантазія, жарт, розіграш. Разом з тим істину можна спотворити ненавмисно, і це буде не брехня, а помилка. Що стосується жарту або розіграшу, то звичайно їх застосування не має наміру

завдання збитків. *“С психологической стороны, – пише Сахнова Т.В., – обман характеризуется сознательным созданием ложного представления о тех или иных обстоятельствах действительности в сознании другого субъекта. Обманывающий действует умышленно, то есть не только передает ложную информацию (или умалчивает), но и скрывает свои истинные намерения”* [23, с. 80].

У психологічній літературі звертається увага на те, що метою брехні може бути як досягнення, так і уникнення будь-яких наслідків. *“Лживость – форма поведения, заключающаяся в намеренном искажении действительности ради достижения желаемой цели или стремления избежать нежелательных последствий. В тех случаях, когда лживость становится привычной формой поведения, она закрепляется и превращается в качество личности”* [24, с. 175].

Аналізуючи поведінку людини, Зеньковський В.В. пише: *“Под ложью мы должны разуметь заведомо лживые высказывания с целью кого-либо ввести в заблуждение: мы имеем здесь три основных момента, одинаково необходимых для того, чтобы была возможность говорить о лжи, – ложное (в объективном смысле) высказывание, сознание того, что это высказывание ложно, и, наконец, стремление придать заведомо ложной мысли вид истины”* [25, с. 215].

Феномен брехні практично завжди розглядається в контексті соціального середовища. Компонент, що створює сенс, кінцевий результат і мета суб'єкта, якій діє за допомогою брехні, оцінюється з позицій конкретного соціуму. Існує цілий ряд видів професійної діяльності: дипломатія, політика, лікарська практика, військове мистецтво, операції спецслужб, деякі експерименти в психології тощо, в ході яких суб'єкти діяльності приховують свої наміри, цілі, застосовують різні прийоми і маніпулюють людьми, як об'єктами дії. При цьому обман противника на війні – це “військова хитрість”, приховування інформації лікарем від пацієнта – “обман у порятунк”, таємна операція спецслужб – “оперативна комбінація”, приховування планів державними діячами від інших правителів або від власного народу – дипломатія, політика тощо. Справа не тільки в благозвучності термінів. Передбачається, що суб'єкти названих структур, на відміну, наприклад, від шахраїв діють не у власних інтересах, а виконують певне замовлення і спираються на мораль окремого соціуму, заради інтересів якого здійснюється маніпулювання об'єктом дії, включаючи прийоми і методи обманного змісту.

Наука створила та продовжує удосконалювати інтелектуальний інструмент, який допомагає захисту від маніпуляцій. Це не просто інструмент, а цілий методологічний підхід, який називається “герменевтика”. У початковому значенні герменевтика (від грец. – “роз'яснюю”) – наука про тлумачення текстів, про що у нас йшла мова у [4]. Вона виникла в епоху еллінізму для вивчення і тлумачення старих текстів (наприклад, Гомера). Вже тоді, у зв'язку із сліпотою Гомера, було відомо про складність правильного тлумачення слова, якщо немає можливості побачити, про що йде мова.

У Середньовіччі головним її предметом стало Священне Писання. Європа наповнилася богословами, які вели нескінченні диспути і породжували єретичні тлумачення. В епоху Відродження герменевтика розглядалась як прийом у суспільних пошуках. Її застосовував Н. Макіавеллі, який перший заявив, що влада тримається на силі. Звідси витікає, що “государ” повинен безперервно вести роботу щодо завоювання і утримання влади [26], за будь яких умов. Тому саме явище маніпуляції довго позначалося словом “макіавеллізм”.

У XIX ст. з допомогою герменевтики історики намагалися реконструювати культурне значення подій минулих епох. Підходом герменевтики користувалися і користуються найбільші філософи того часу (Хайдеггер, Хабермас, Фуко).

Герменевтика перейшла до тлумачення не тільки текстів, слів та словосполучень, а й – жестів, міміки тощо, що вбудовуються в їх контекст. Слово, словосполучення і текст – це вираз ширшого поняття – знака. Інформація може втілюватися в різноманітніших знакових системах. Одяг, поза, жест можуть бути красномовнішими за слова, це – “невербальні тексти”. За оцінками американських психологів (Дж. Руш), мова жестів налічує 700 тисяч помітних сигналів, тоді як словники англійської мови містять не більш як 600 тисяч слів.

Вже поняття “текст” – це від латинського “тканина”, “зв’язок” (звідси поняття – “текстура”), що передбачає спільність слів і жестів, скріплених безліччю зв’язків. А “контекст” – набагато ширша спільність, в якій текст, жести та міміка обов’язково мають приховані зв’язки. І розуміння тексту залежить від того, як глибоко і широко можна ці зв’язки уловити та зрозуміти. Успіх цієї справи визначається знанням, умінням, волею і творчими здібностями.

Але знань і умінь мало. Без роботи розуму та образного мислення нічого не вийде. Коли дивитися на пейзаж художника, в уяві відтворюється картина, і здається, ніби художник виписав деталі, кожен листочок на дереві. Це неможливо. Листочків він виписав дуже мало і вони непропорційно великі. Якби художник зобразив деталі точно, образ просто б не був впізнаний. Він, знаючи закони відображення реальності, тільки про неї натякнув мазками-знаками, а картина була закінчена для повного сприйняття вже уявою глядача.

Яка задача людини, що, не бажаючи бути пасивною жертвою маніпуляції, робить маленьке дослідження у душі герменевтики – намагається дати свою інтерпретацію словам і вчинкам? Вона полягає в тому, щоб відтворити в думці реальний контекст повідомлення і різними способами вбудувати в нього почуте або побачене. Це потребує інтелекту для відбору та порівняння істотних ознак тезисів та пояснень, мужності і свободи волі, адже потрібно на час скинути тягар авторитету, яким часто володіє відправник повідомлення. Потрібно шукати інтерес. Недаремно ще стародавні римляни говорили – “шукай, кому вигідно”.

Люди в своєму підході до сприйняття відомостей починають з того, що прагнуть вловити логіку автора, до пори відставляючи убік свої власні версії. Якщо вони знаходять в цій логіці вади і в автора повідомлення “кінці з кінцями не в’яжуться”, тут вони і починають створювати та інтерпретувати контексти свої версії, приміряючи до них запропоновану версію. Як вважає П. Рікер, важливо засвоїти головне: *“Множественность интерпретаций и даже конфликт интерпретаций является не недостатком или изъяном, а достоинством понимания, что образует суть интерпретации”*. Річ не в тому, щоб скласти з декількох версій одну “усереднену”. Тільки аналізуючи та порівнюючи вислови, враховуючи історичний аспект питання, минулі результати запевнень та обіцянок можна наблизитися до істини.

Що стосується логіки, то істинність або помилковість конкретної думки розглядається незалежно від того, як до цього ставиться той суб’єкт, який виказує брехню. Російський логік Поварнін С. писав: *“...истина будет оставаться истиною, хотя бы ее произносили преступнейшие уста в мире; и правильное доказательство останется правильным доказательством, хотя бы его построил сам отец лжи”* [27, с. 73]. З позицій логіки при оцінці істини не має значення психологічна оцінка щирості суб’єктів спілкування, і навпаки, – людина, говорячи нещиро, може, навіть сама того не бажаючи, висловлювати істинні речі. Це на перший погляд парадоксальне твердження не буде суперечливим, якщо взяти до уваги семантичні відтінки категорій “правда” та “істина”. Перший включає суб’єктивний відтінок, тобто елемент особистого ставлення

до інформації, що передається. “Істина” як категорія логіки відображає реальний стан явищ. Тому людина, що бажає ввести в оману іншу і повідомляє явно помилкову інформацію (але при цьому сама не має правильного уявлення про те, що повідомляється), може, бажаючи збрехати, говорити істину або бути близькою до неї.

Серед учених має поширення думка про те, що найважливіші спонукальні чинники схильності до брехні і маніпулювання іншими людьми слід шукати в соціалізації індивіда, у витоках формування особи, тобто в тому, як протікає дитинство, як поводить його оточення, як відбувається подальший розвиток, а також у яких умовах він здійснює життєдіяльність. Фахівці в області психології, аналізуючи мотиви і умови виникнення дитячої брехні, в першу чергу звертають увагу на відчуття страху і боязнь покарання, які з’являються через жорстоке поводження з ними або природну слабкість і невпевненість, які відчуває дитина, стикаючись зі скрутними ситуаціями. Знаков В. зазначає, що *“обращаясь к анализу психологических механизмов вранья, нередко его нужно рассматривать как внешнее проявление защитных механизмов личности, направленных на устранение чувства тревоги, дискомфорта, вызванного неудовлетворенностью субъекта своими взаимоотношениями с окружающими”* [28, с. 251].

Вивчення літератури за проблематикою дозволяє виділити наступні ознаки нещирості, зокрема хвилювання, що виявляється в голосі і мові при передачі помилкової інформації: мимовільна зміна інтонації, темпу мови, тембру голосу; поява тремтіння в голосі; поява пауз при відповідях на запитання, які не повинні були викликати утруднення; дуже швидкі відповіді на запитання, які повинні примусити задуматися; поява в мові виразів, нетипових для даної людини в звичному спілкуванні, або зникнення типових для нього слів і оборотів; демонстративне підкреслення (виділення) за допомогою мовних засобів – інтонацією, паузами тощо, фрагментів інформації, маскуючи або спотворюючи істинне ставлення до неї [9]. Остання ознака відноситься до прийомів, що застосовуються для дезорієнтації іншої людини, може служити індикатором брехні при зіставленні з іншими її показниками.

Що стосується аналізу змісту інформації на предмет виявлення “симптомів” брехні, то в роботі [29, с. 128-130] визначаються деякі з їх основних ознак:

- суперечність інформації, зібраної з даного питання. Брехню важко продумати у всіх деталях, тому брехун прагне запам’ятати те, що вважає важливішим серед обставин. Деякі обставини взагалі ним не беруться до уваги. Основний прийом виявлення – уточнення фактів, з акцентом на їх деталізацію;
- неконкретність відомостей, ухилення від відповіді на пряме запитання. Причина – виклад того, що не було пережито і тому лише поверхнево закріпилося в пам’яті;
- надмірна, нарочита точність опису подій (особливо віддалених за часом) – наслідок заучування наперед підготовлених відомостей;
- збіг у деталях повідомлень декількох опитуваних. Люди, які спостерігали одну і ту ж подію, не дають їй однакових описів. Це має декілька причин: індивідуально-психологічні відмінності сприйняття, відмінності в точках спостереження за подіями тощо;
- відсутність в описі неістотних подробиць і деталей. Вигадане минуле пасивне, штучне, не пережите суб’єктом. Єдина мета конструювання такого “минулого” – введення в оману, що і призводить до одностороннього опису і селекції деталей. Зникають неістотні “добавки”, типові при реальному переживанні схожих подій;
- різне (необумовлене нічим) пояснення одних і тих самих подій на різних етапах спілкування. Трансформація пояснень викликана тим, що людина забуває деталі своїх минулих вигаданих пояснень, і це змушує її давати нові тлумачення;

- виключно позитивна інформація про самого себе (посилання на свою незацікавленість) і відсутність сумнівів у трактуванні подій. Правдиві люди звичайно не приховують виникаючі у них сумніви в поясненні деяких фактів;

- настирне, нав'язливе повторення будь-яких тверджень (не обумовлене нейтральними причинами). Східне прислів'я – ти сказав мені вперше, і я повірив; ти повторив – і я засумнівався; ти сказав утретє – і я зрозумів, що ти брешеш;

- “проговори” (обмовки) в ході спілкування, тобто мимовільне повідомлення достовірної інформації як наслідок конфліктного суперництва в свідомості людини правдивих і помилкових варіантів пояснення або опису події;

- нетипові для даної людини (з урахуванням рівня загального розвитку й освіти) вирази, терміни і фразеологізми – результат заучування;

- слабкість емоційного фону висловів – правильніше говорити про неадекватність емоційного фону особистому ставленню до події, оскільки, окрім схемної безликоності і емоційної блідості, може зустрічатися нарочита емоційність.

Досвідчена та розумна людина може наблизитися до визначення брехні, але опиниться в утрудненні, якщо її запитати, як вона це зробила. Потрібні постійне збирання та систематизація ознак, які свідчать про наявність нещирості, що дозволяє більш цілеспрямовано здійснювати удосконалення своєї комунікативної компетентності.

Проблема маніпуляції та нещирості є надзвичайно складною через множинність різноманітних чинників, які не завжди виявляються у результаті застосування правил формальної та діалектичної логіки.

Звичайно людське мислення слабо слідує вимогам формальної логіки і не здатне правильно відображати дійсність. Формальна логіка оперує поняттями, що склалися, відволікаючись від їх зміни і розвитку, роблячи основний акцент на точність думки. Предметом діалектичної логіки є пізнання в розвитку шляхом розкриття суперечностей і боротьби протилежностей, які можуть підказати перехід від старого знання до нового. Діалектична логіка не замінює формальної, вона уточнює її предмет і роль в пізнанні.

Будь-яку інформаційну модель в свідомості людина формує на основі сукупності відомостей, знань, досвіду, асоціацій. Адекватність її образу реальності багато в чому залежить від перерахованих вище суб'єктивних чинників і, звичайно, правдивості намірів. Але, нерідко, на одній і тій самій фактографічній базі виникають висновки, які суперечать один одному, що ставить під сумнів їх правдивість. Положення ускладнюється, коли маніпулюють словами в аргументуванні правди або брехні. З одного боку, життя текуче і багатовимірне, а з іншого – для обґрунтування та сприйняття тієї чи іншої думки потрібна, перш за все, інформаційна визначеність в термінологічних поняттях, що надають відомості.

Особливо велике значення це має для юридичної сфери.

Маніпулювання свідомістю можливе тільки завдяки спотворенню інформації і контролю за комунікацією, які визначають установки, уявлення, правила і зразки людської діяльності. Саме тому інформація – це джерело реальної сили дії на свідомість людини, а маніпулювання пов'язане з цілеспрямованим спотворенням інформації, зокрема, за допомогою підміни понять, і відсутністю загальної рамкової схеми, що встановлює єдині принципи інформаційних відносин.

Соціолог П. Бурдьє зауважує наступне: *“В информации особое значение имеет кодирование, которое может рассматриваться как одновременный “акт придания формы и соблюдения формальностей”. Объективация информации совершается с помощью кодификации и обеспечивает, по сути, возможность установления*

эксплицитной (т.е. сказанное “открытым текстом” – Б.В.) нормативности. Кодификация – это структурирование и создание обобщенной информационной схемы. Это дает возможность вкладывать в сознание людей то, что нужно иметь в сознании до понимания его содержательного компонента. Кодификация, таким образом, связана с нормализацией социальных и индивидуальных практик, она формализует сознание человека, ориентируя его на строго определенные действия. Можно сказать, что кодификация связана с приведением в порядок хаоса действительности. Именно благодаря процессам формализации и унификации кодификация минимизирует конфликтность. Или, другими словами, она минимизирует саму коммуникацию” [30, с. 212].

“Связанная с формализацией кодификация ограничивает вариативность, она упрощает свои объекты, делаю их прозрачными и понятными для людей с любым уровнем развития. В результате кодификации мир становится рационально объяснимым, упрощенным, подконтрольным, по-настоящему “коммуникабельным”. Всеми участниками этого процесса ему придается единый смысл. Именно на основании “диктата кода” и можно добиться консенсуса, соподчиненности субъектов в социуме. Даже отрицательные, угрожающие новации, институты, нормы в результате проведенной кодификации могут выступать как нейтральные. Мир, как и сам человек, становится прогнозируемым, стабильным, рациональным, “оформленным”. Именно эта “оформленность”, проведенная с помощью кодификации (!?) информации (знак питання та підкреслення – В.Б.), и есть “насилие, проведенное в символических формах”. “Оформленность” предполагает следование правилам: если их не придерживаться, можно остаться вне системы, стать “чужим”, “другим”, а по отношению к “чужому” возможно любое насилие, недопустимое к “своему”. Кодификация символизирует саму личность, лишая ее вариативности поведения, творчества и универсальности. В этом случае “частное” претендует на “всеобщее”, обретая его силу и легитимность. Формально-логическое становится социально-значимым: порядок вещей следует за порядком идей” [31, с. 182].

У загальному плані, в контексті суті поняття “кодифікація”, продумано і сформульовано дуже добре. Проте, зауважимо наступне.

По-перше. Згідно з поглядами сучасної теорії держави і права парадигма систематизації суспільних відносин визнає три її види^{*}:

- “консолідація” у юриспруденції – це зовнішня обробка нормативних документів, шляхом розташування їх за галузями права, у хронологічному порядку або за іншими формальними ознаками. За результатами цієї роботи видають Збірник актів, у якому всі нормативні положення раніше прийнятих актів об’єднуються у ньому без будь-яких змін;
- “інкорпорація” у юриспруденції – це внесення поточних змін і доповнень у діюче законодавство в межах конкретного нормативного акту;
- “кодифікація” у юриспруденції – це перегляд усіх норм, які стосуються конкретній галузі права, вилучення застарілих, вироблення нових, заповнення прогалин у регулюванні, усунення розбіжностей та суперечностей між окремими нормами і зведення їх в один нормативний акт. За результатами цієї роботи видають Кодекс, який після Конституції вважаються нормативно-правовим актом, що має вищу юридичну силу для відповідної галузі. Кодекс є новим за формою і змістом актом, який об’єднує розташовані в різних законах норми, що відносяться до одного предмету регулювання суспільних відносин.

^{*} Про це йдеться, зокрема, у поважному виданні – “Юридична енциклопедія” : в 6 т. / [редкол. Шемшученко Ю. С. (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998 – 2004 рр.

При цьому, звернемо увагу на наступне – коли вибір і застосування конкретного виду вищезгаданої парадигми для створення системності у відносинах (пошуку чого і покликана юридична наука, а інша парадигма поки не проглядається) ігнорує функціональне його (виду) призначення і досягнення найраціональнішого результату систематизації, то це свідчить про присутність маніпулювання свідомістю. Для з’ясування цього слід лише виникнути в істинний контекст суб’єктивних намірів в досягненні мети, яка переслідується.

Як ми вважаємо, тільки наявність кодифікації кожної юридичної галузі є вищим показником рівня стану та перспектив на розвиток національної правової системи.

По-друге. Слово “інформація” не має універсального визначення. Про це у нас йшла мова у [32], де наводилися, зокрема, такі думки.

“Інформація як наукова категорія введена як первинне поняття, що поряд з поняттями матерії (речовини) і енергії не підлягає визначенню”, – заявив на 6-му Міжнародному форумі інформатизації академік Євреїнов Є. Для “батька кібернетики” Н. Вінера – “інформація – це форма організації живої істоти, що не залежить від матерії й енергії”. Біолог та популяризатор кібернетики У. Ешбі надав таке визначення інформації – “інформація є мірою зміни в часі і просторі структурної розмаїтості систем...”. Академік В. Глушков зазначав: “Інформація в найширшому її розумінні є міра неоднорідності розподілу матерії та енергії в просторі і часі, міра змін, які супроводжують всі процеси, що протікають у світі... Інформацію несуть у собі не тільки наповнені буквами сторінки книг чи людська мова, але й сонячне світло, складки хребта гір, шум водоспаду, шелест листя і т.д.”. Учений І. Кочових вважає, що “фіксована інформація є пам’ять про минуле для використання в майбутньому, і нею володіють усі системи світобудови. ...Інформація є така ж субстанція, як Матерія й Енергія. Вони триєдині і складають разом усю світобудову. ...Інформація є відношення Матерії до Енергії. ...тобто Інформація є Час (але не календарний), а Час є Інформація. ...Усі системи, живі і неживі, утворюють навколо собі енергетичні й інформаційні полюси, причому, інформаційні полюси є засобом зв’язку всіх систем у єдиному інформаційному полі Всесвіту. Ці полюси, що зараз називають аурою і ноносферою, насправді є інформаційним полем”.

Сьогодні в законодавстві України існує більше десяти нормативно визначених дефініцій поняття “інформації”. Вони визначають семантичний її аспект, тобто змістовний опис. Кожне з визначень вірно для певній галузі застосування, і кожне стає не конструктивним, якщо воно застосовується не за призначенням.

Тому, уявлення щодо можливості здійснення “кодифікації інформації” викликає значний сумнів. Але деякі науковці продовжують настирливо базикати про необхідність створення в Україні кодексу про інформацію, ігноруючи те, що за юридичними канонами його предметом (Кодексу) повинна бути “субстанція” під назвою “інформація”, яка не має понятійної визначеності. А коли немає однозначного визначення, то немає й предмету регулювання. Інше – просто маніпуляційні наміри та претензії на оригінальність, які, у відсутності раціональної ідеї, прикриваються схоластичною риторикою, яка не передбачає дійсного наукового рішення проблеми.

В сучасних умовах поширеного маніпулювання свідомістю людини, яке є складовою частиною інформаційних операцій та війн, підвищення ефективності управління має передбачати наявність не тільки розпорошених по законодавству доктринальних положень щодо інформаційної політики, а й необхідність у застосуванні науково-методологічних підходів до систематизації дуже значної кількості різних актів та, одночасно, в удосконаленні нормативно-правової бази інформаційної сфери, про що детально йдеться у [33]. Мова про актуальну потребу у створенні цілісної системи інформаційного законодавства України, яка відповідає принципам і основоположним

приписам європейських правових стандартів, вироблених історією світової цивілізації. Тобто, йдеться про потребу у “інформаційній конституції України”, методологію створення якої ми пропонували ще значно раніше 2009 рр., див., зокрема [33, с. 8].

На виконання Закону України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки” від 09.01.07 р. № 537-V, який передбачає створення цілісної системи інформаційного законодавства України, гармонізованої з нормами міжнародного права, пропонується здійснити не систематизацію щодо “кодифікації інформаційного законодавства”, а розробку *Кодексу інформаційного права України* на базі принципів взаємостосунків і основоположних приписів, визначених європейськими правовими стандартами, а також у положеннях Основного Закону України – Конституції України. Для вирішення такої задачі має бути скомпонована загальнодержавна система положень як форма визначення та деталізації принципів інформаційних та електронно-інформаційних відносин на основі функціонального призначення інформаційного забезпечення, спрямована на становлення інформаційного права як нової галузі права та системного розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Практично, упорядкування всіх чинних сьогодні в інформаційній сфері нормативно-визначених відносин в обсязі одного акту під назвою “Інформаційний кодекс України” (як це визначено у п. 3 ч. 2 Глави III вищезначеного закону) – це велика, складна і довготривала робота. На превеликий жаль, її результат не гарантує отримання оптимального і всеосяжного нормативного акту, як фундаменту для інформаційної сфери. Головне у тому, що неможливо привести в порядок всі інформаційні відносини так, щоб їх упорядкування задовольняло всіх. У результаті, справа може бути “похована” багаторічними дискусіями і балаканиною (яка триває вже не менш п’ятнадцяти років) щодо змісту кодексу, як збірника норм законів.

Якщо ж йти шляхом створення Кодексу інформаційного права, який має відображати принципи взаємостосунків і основоположні приписи європейських правових стандартів щодо правових відносин суб’єктів в інформаційній сфері, то, на наш погляд, є більше надії на те, що Україна матиме не тільки кодекс, який відповідає потребам теперішнього часу, але й відповідатиме перспективам у впорядкуванні інформаційних відносин.

При створенні Кодексу особливу увагу потребує точність у термінології, яка може бути запорукою протидії маніпуляціям. У її основі лежать здібності людини до логіко-діалектичного аналізу та узагальнень на основі однозначних понять, знань та фактів, а не на емоціях і брехні. І для кожної розумної людини вельми важливо не стільки вникати в зміст фразеологізмів, а прагнути вірно розуміти семантику і значення слів, і доводити їх в своїй свідомості до такого поняття як “дескриптор”^{***}. Дескриптори у складі “тезаурисів”^{****} використовуються в інформатиці як класифікатори науково-технологічної інформації в цілях обґрунтування рішень будь-якої природи з урахуванням суб’єктивних чинників і зменшення невизначеності.

Сьогодні систему “дескриптор-тезаурис” активно застосовують держави-члени ЄС за допомогою інформаційно-пошукового тезаурусу EUROVOC [35].

^{***} Дескриптор – слово, якому надається однозначне тлумачення, що відповідає певному (стандартизованому) ключовому або базовому поняттю, включеному до тезаурусу (словника). Це термін зі строго фіксованим значенням, без синонімів. Із дескрипторів складається пошуковий образ документа, що зберігається у автоматизованих системах, див. [34, с. 39].

^{****} Тезаурис – словник найменувань понять та їх класифікаційних зв’язків, призначений для єдиного уніфікованого та формалізованого подання інформації в автоматизованій системі; [Там же, с. 190].

Цей тезаурус був спеціально розроблений для роботи з документальною інформацією і виступає в ролі моста, який з'єднує всі системи документації, що має відношення до діяльності ЄС, як всередині його інститутів, а також на національному, та регіональному рівнях. Завдяки EUROVOC існує багатомовний словник, за яким відбувається індексування нормативно-правових документів як у державах-членах ЄС, так і в країнах, що не є його членами, але адаптуються до законодавства ЄС. Крім того, розподіл документів за темами дозволяє порівнювати співвідношення та зміни у законодавстві ЄС за певними галузями та здійснювати аналіз законодавства окремих держав-членів ЄС. Тому, впровадження EUROVOC в Україні створює об'єктивні передумови для вирішення завдання зближення українського законодавства із законодавством ЄС.

Висновки.

1. Маніпуляція свідомістю людини є навмисна підміна змісту або значення явища, факту, дії тощо, коли при збереженні зовнішніх ознак, вони набувають деструктивного значення або асоціюються з ним. Розрив між змістом, значенням та формою представлення відомостей є першою ознакою маніпуляції.

Маніпуляція, як один з видів інформаційної атаки, полягає в плавній і майже непомітній підміні предмету, який вивчається, і переходу (з відволікаючими ефектами) від об'єктивної оцінки відомостей, фактів тощо до аргументування ілюзорної реальності. В якості відволікаючих ефектів використовується набір розрізнених, часто внутрішньо суперечливих повідомлень, які не несуть самостійного смислового навантаження, а покликані завуалювати значення ключового повідомлення.

Складність ідентифікації технології маніпуляції полягає в неоднозначності інтерпретацій інформації або фрейму, що представляються, та в трудностях виявлення елементів маніпуляційних дій, складностях доказу навмисності тієї або іншої маніпуляції.

Маніпулювання перешкоджає формуванню адекватної інформаційно-орієнтованої основи соціальної поведінки і в цілому життєдіяльності особи, пригнічують її емоційно-вольову сферу. Це робить неможливим формування стійкої системи інформаційних відносин, стимулює не прогнозовану рухливість і різкі коливання соціально-політичних орієнтацій та оцінок у населення, що трансформується в нестабільність соціальних і політичних процесів в цілому в країні, виступаючи як одна із загроз безпеці людини, суспільству та державі.

2. Однією з основних умов маніпуляції свідомістю людини і формуванням громадської думки є відсутність або ігнорування альтернативної інформації, інформаційний вакуум стосовно певної проблеми, коли всіма можливими способами нав'язується одна модель рішення, стверджується її безальтернативність і неминучість. В цьому відношенні, відсутність публічного аналізу альтернатив є однією з ознак маніпуляції.

Прийомом маніпуляції, що використовується найчастіше, є піднесення того або іншого явища, факту і т. д. в абстрактних поняттях і, головне, поза конкретним контекстом, тим більше – поза порівняльним аналізом даного феномена та інших подібних феноменів, що відбуваються в інших соціокультурних спільнотах.

У набір прийомів маніпуляції входять: широкі узагальнення на основі одиничних випадків, замовчання незручних фактів, ігнорування етичних наукових принципів та “наклеювання” ярликів, відсутність елементарного здорового глузду і багато ін.

Крім прямої фальсифікації фактів, підміни предмету дискусії, часто з метою спроб її зриву, маніпулятори використовують прийом, який в суспільних науках одержав назву “презентатизм”, коли та або інша подія чи дія оцінюється без урахування соціально-економічних реалій та потреб сьогодення. У цьому

аспекті самостійний погляд, спроби незалежного мислення на основі здорового глузду, а не в рамках поглядів та догм, що нав'язуються – представляє основну небезпеку для будь-яких маніпуляційних прийомів.

Ще однією ознакою маніпуляції є створення ситуації штучного дефіциту часу, коли рішення повинне бути ухвалене без належного аналізу альтернатив в обмежений період часу через ті або інші причини.

3. У технології маніпулювання свідомістю людини тема справедливості та свободи є головною. Людина, яка стала об'єктом маніпулювання, по суті стає річчю.

З іншого боку, технології маніпулювання свідомістю в повсякденній і діловій взаємодії стають все більш витонченими і замаскованими; зростання благополуччя людей не веде до зменшення цієї тенденції. Тобто, на превеликий жаль, ситуація з індивідуальною поведінкою не покращується, що може бути наслідком недостатнього рівня законодавчого забезпечення такої абстрактної, але такої важливої для людини категорії, як справедливість у суспільному устрої, яка є невід'ємною складовою принципу верховенства права.

4. За сучасними прогнозами учених, деструктивні маніпуляції людиною і масовою свідомістю разом з національними конфліктами, екологічними катастрофами і демографічними бідами перетворюються на ще одну глобальну світову проблему. Висунення їх на провідне місце в системі загроз інформаційної безпеки визначається наступними чинниками:

- впровадженням маніпуляцій в електронно-інформаційно-комунікативні процеси;
- різким збільшенням кількості суб'єктів маніпулятивної дії (політичні, релігійні, громадські організації, рекламні агентства, комерційні структури і т. д.), що мають можливість поширення інформації;
- підвищеною схильністю населення підпадати під маніпулятивні дії у зв'язку з тривалим перебуванням у кризових умовах (зміни системи державного управління, правової системи, системи правосуддя тощо);
- відсутністю дієвої системи захисту людини в масштабах суспільства в цілому, оскільки традиційні захисні механізми зруйновані, а нові не сформувалися у відповідності до правових стандартів; слабкою сформованістю у людей захисту від маніпулятивної дії, порівняно з європейськими країнами, де процес їх застосування і формування захисних механізмів здійснювався протягом довгого часу;
- активним удосконаленням технологій маніпуляції (наприклад, нейролінгвістичне програмування тощо) [36].

Сьогодні еволюція технологій маніпуляції спрямовується на те, що методи інформаційної дії стають більш точковими, орієнтованими на ключових осіб, що оцінюють або ухвалюють рішення. Якщо раніше пропаганда була орієнтована на захоплення і маніпулювання всією свідомістю людини, залученою в масову драматургію, то в наш час вже нерідко відбувається маніпулювання однією із сторін особи, коли в цілому людина залишається абсолютно нормальною та, ніби, тверезо оцінює навколишню реальність.

5. Щодо створення в Україні цілісної системи інформаційного права і інформаційного законодавства та її юридичного закріплення у формі рамкового та базового закону – кодексу упорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері на основі функціонального призначення інформаційного забезпечення, то немає необхідності повторювати те, про що йшлося раніше у цій роботі. Головне полягає у тому, що у науці давно визнано, що будь-яка систематизація-класифікація завжди

краще, ніж “хаос” або не узгодженість; вони домінують над порядком та суспільною організованістю і створюють найзручнішу форму функціонування суперечностей.

Зауважимо лише, що не слід чекати від кодексу ефекту панацеї, особливо в плані захисту людини від маніпуляції її свідомістю – абсолютного рішення цієї проблеми не існує. Зокрема, це стосується й відповідальності за формування в наукових організаціях атмосфери порядності у пошуках приросту наукових знань, на противагу того, що сьогодні насправді нерідко має місце. На превеликий жаль, важко знайти ученого, характер якого не зіпсувало прагнення до звань, почесностей за мудрість тощо – легше, безпечніше і корисніше хвалити у виступах та статтях вислови авторитетів, більш того, ніж це того заслуговує, нерідко використовуючи при цьому маніпуляцію поняттями та словосполученнями.

Відомо, що наука покликана служити прогресу в знаннях, який потребує постійних переформулювань і аргументуванні точок зору згідно формально-діалектичних методів пізнання. Тому є сенс йти далі шляхом наукових пошуків щодо стримування та нівелювання негативних процесів в інформаційній сфері на базі інформаційного фундаменту (тобто, “інформаційній конституції України”), активно привертаючи до цього не тільки можливості судових і правоохоронних інстанцій, але, також перешкоджаючи всюдозволеності “свободи висловів-базікань”, які нерідко спрямовані на маніпуляцію свідомості людини, частіше колективу, та не відповідають принципам “свободи слова”.

Використана література

1. Про наукові та етичні принципи. Етичний кодекс ученого України // Інформація і право. – 2013. – № 2(8). – 149-155
2. Філософія права : юридична онтологія у сфері інформаційного права // Інформація і право. – № 3(6)/2013. – С. 14-21.
3. Філософія права : аксіологія у сфері інформаційного права // Інформація і право. – № 1(10)/2014. – С. 26-34.
4. Філософія права : герменевтика в сфері інформаційного права // Правова інформатика. – 1(41)/2014. – С. 18-22.
5. Філософія права : гносеологія в сфері інформаційного права // Правова інформатика. – 2(42)/2014. – С. 25-32.
6. Філософія права: антропологія в сфері інформаційного права // Правова інформатика. – № 3(43)/2014. – С. 33-47.
7. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М., 2000. – Режим доступу : [//www.lib.ru.POLITOLOG.kara mur za.txt](http://www.lib.ru.POLITOLOG.kara_murza.txt)
8. Грачев Г. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты / Г. Грачев. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 125 с.
9. Грачев Г. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник. – Режим доступу : [//www.gumer.info.bibliotek_Buks.Psihol.Grach.intro.php](http://www.gumer.info.bibliotek_Buks.Psihol.Grach.intro.php)
10. Почепцов Г. Информационные войны / Г. Почепцов. – К. : “Ваклер”. – 2000. – 574 с.
11. Расторгуев С. Информационная война / С. Расторгуев. – М. : Радио и связь, 1999. – Режим доступу : [//www.pobeda.ru.content.view.185.142](http://www.pobeda.ru.content.view.185.142)
12. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г.
13. Словарь русского языка. – М., 1981. – Т. 1.
14. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4: Н–П.

15. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д–Й.
16. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь / П. Я. Черных. – М., 1994. – Т. I.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови ; уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.-Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
18. Филмор Ч. Дж. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс. 1988. – С. 52-92/
19. Кириллов В.И. Логика : учеб. для юридич. вузов и фак. ун-тов / В.И. Кириллов, А.А. Старченко. – [2-е изд., доп.]. – М. : Высш. шк., 1987. – С. 118-121.
20. Мусский И.А. 100 великих мыслителей / И.А. Мусский. – М. : Вече, 2000. – 688 с.
21. Шопенгаур А. Полн. собр. соч. / А. Шопенгаур. – [изд. Д.П. Ефимова]. – М. : Типография Вильде, 1910. – Т. 4.
22. Дюпра Ж. Ложь / Ж. Дюпра ; [пер. с франц]. – Саратов, 1905.
23. Сахнова Т.В. Зачем суду психолог? / Т.В. Сахнова. – М. : “Знание”. – 1990.
24. Пшизова З.Н. “Два тела” президента : модели репрезентации власти на пороге третьего тысячелетия // Полис. – 1999. – № 2.
25. Зеньковский В. Психология детства / В. Зеньковский. – М. : Academia, 1996. – С. 215.
26. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М., 1990.
27. Поварнин С. Спор. О теории и практике спора / С. Поварнин. – Петроград : Изд. О. Богдановой, 1918.
28. Знаков В. Психология понимания правды / В. Знаков. – СПб, 1999.
29. Закатов А. Ложь и борьба с нею / А. Закатов. – Волгоград : Нижне-Волжское книжное издательство, 1982.
30. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. – М., Политиздат, 1993.
31. Бурдье П. Начала / П. Бурдье. – М., Политиздат, 1994.
32. Брижко В. До питання застосування у правотворчості понять “інформація” та “дані” // Правова інформатика. – 2005. – № 4(8). – С. 31-37.
33. Брижко В.М. Основи систематизації інформаційного законодавства : теоретичні та правові засади : монографія / В.М. Брижко. – К. : ТОВ “ПанТот”, 2012 р. – 304 с.
- Брижко В.М. Методологічні та правові засади упорядкування інформаційних відносин: монографія. – К.: ТОВ “ПанТот”, 2009 р. – 418 с.
34. Інформаційне суспільство. Дефініції : людина, її права, інформація, інформатика, інформатизація, телекомунікації, інтелектуальна власність, ліцензування, сертифікація, економіка, ринок, юриспруденція / [В.М. Брижко, О.М. Гальченко та ін.]. – К. : “Інтеграл”, 2002 р.
35. Дорогих С. Тезаурус EUROVOC : посібник ; за ред. академіка НАН України В.Я. Тація та академіка АПН України В.О. Зайчука / С. Дорогих, М. Швець, В. Брижко. – К. : Парламентське видавництво, 2004. – 383 с.
36. Гальперин Я. Технология психологической самозащиты. Стресс-дистресс – проблема XX века / Я. Гальперин, О. И. Жданов. – Горький, 1997.

~~~~~ * * * ~~~~~